

HAFİZ RÜSTƏM,
"Kövsər" nəşriyyatının baş redaktoru

APOSTROF

"Azerbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları" la-yihesinin 69-cu bəndi: "Vaxtılıq apostrofla yazılan Qur'an, cür'ət, hey'ət, Kən-an, məs'ud, məs'ul, məş'əl, Sən-an, sür'ət, vüs'ət, ve s. sözler apostrofa görə Qur-an, cür-et, hey-et, Kən-an, məs-ud, məs-ul, məş-el, Sən-an, sür-ət, vüs-et kimi setirdən sətər keçirilirdi. Bu qəbildən olan sözlerin aşağıdakı şəkildə setirdən sətər keçirilməsi məqsədə uyğun sayılır: Qu-ran, cü-ret, he-yet, Ke-nan, mə-sud, mə-sul, mə-şəl, Sə-nan, sü-ret, vü-set ve sair".

Siz apostofu, naşılıqla demezdim, bilərkəndən leğv edənlərin bu layihədə növbəti xeyanətkar addimlarını hiss edirsinizmi? Bu açıq məkrə planlar quran alımları dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərebməşəli sözlərin təbiətindən irəli galan və oturmuşluq apostroflu sözlərin düzgün hecalara bölünmesi qaydasını leğv edib, sözlərin setirdən sətər keçirilməsinin eybəcər bölgüsünü də tətbiq etmək niyyətindədirler. Təsəvvür edin ki, Qur'an sözünü, Qur-an kimi yox, quran kimi hecalara bölib müqəddəs kitabımızın kobud sohvlə setirdən setər keçirilməsini qanuniləşdirmək isteyirlər. Bununla da Qur'an sözü öz leksik menasını dəyişib omoqraf (quran, düzəldən və s. mənəda) kimi de oxuna biler.

Man bu zərərlı maddənin (69-cu maddə) ek-sine olaraq apostrofun yenidən berpasının zəruriyini esaslandırmağa çalışacağam.

Apostrof (yunanca "Obraşyonny nazad" - "geriye yönəldilmiş") müxtəlif dillərdə və müx-

telif tə'yinatla istifadə olunan sətirüstü vergülo, ştrixə oxşar hərsiz orfoqrafik işarədir.

Qədim yunan dilində bu işarədən istifadə olunub.

Rus dilində apostrof hərsiz orfoqrafik işarə kimi çoxdan yazı işarələrinin yeni kateqoriyasına daxil edilib. Hələ 1920 - 1930-cu illərdən apostrof rus orfoqrafiyasında "c" yerinə işlənib.

Latin praktik transkripsiyası və kiril transliterasiyasında apostrof yumşaq işarədir (ğ). "C" isə iki aposrofla, yaxud iki hərfüstü ştrixle ifadə olunur.

Hemçinin rus dilində apostrof tətbiq olunur: xarici xüsusi adlarda d', O' və L' başlangıç elementlərindən sonra (Janna d'Ark, O'Konnor, d'Artanyan və s.)

Apostrof ukrayna və belorus dillerində bölgüsündürű işarə kimi istifadə olunur.

Türk dilində apostrof (kesme işarəsi) xüsusi isimləri köklərindən ayırmak üçün (Əli'nin qəlemi), sözden düşən bir hərfi belirtmək üçün (n'olur = ne olur), şəkilçinin söz köküyle qanşmaması üçün (çay'ını içdimmi?) işlədirilir.

Dillərdən və oynadıqları rollardan asılı olaraq apostrof durğu işarələri sistemine, diakritik işarələrə şamil edilir. İngilis, fransız, serb, niderland və s. dillerdə apostrof sözün oxunuşunu və teleffüzünü asanlaşdırmağa xidmət edir.

Yuxarıda sadaladığım dünya dillerində bu gün də işlənen, gələcəkdə də işlənəcəyi şübhə

30

doğurmayan, cinsi zamanda bizim də orfoqrafiyadır. "ş" əmək mənasında işlədirildi:

1. Əsasın birinci, bəzən de ikinci hecəsindən uzanan, e, ə, ö saat? /rəndən/ biri olan sözlərdə: məsələn, e'lan, e'dam, o'lə, mətərizə və s.

2. Birincisi samitla bitən, ikincisi saatlı başlangıç həcərlər arasında qoyulmaqla samiti saatdan ayırmak və saatı aydın tələffüz etmək üçün.

2003-cü ilin sentyabr ayının 23-də Az?rbaycan dilinin yeni Orfoqrafiya lüğətinə əsəsən, apostof işarəsi lağıv edilmişdir.

?rob olıfıb samit söslər assudan formalasdığından saat söslər müstəqil hərf şəklinde deyil, "hərəkə" (fəthə, kəsrə, və damma - "ə", "i", "u") adlanan xüsusi diakritik işarələr göstərilir. Bu olıfıbdan xüsusi "?" "ayn", "?" "hemze" ya olave edilən hərəkələr müvafiq olaraq bozı üzən, fərqli ince saatlı (e, ə, ö) xüsusi bölgə moxrasılı tələffüz olunur və beləliklə apostoflu sözlər dilimizdə mövcud hec vürüşündən fərqli olaraq spesifik ikiqat vürğu ilə tələffüz olunur.

Beləcə menşeyi erob dilindən götürülmüş və ana dilimizdə daxil olmuş apostoflu sözlər iki yolla təvazudur:

"ayn" hərfi vasitəsilə: e'lan, sa'y, le'l, me'yar, me'nə, me'səl, me'sud, me'mur, rok'ət, riku', ve s.

"hemze" işarəsi vasitəsilə: mo'mur, mo'yus, mö'min, ro'y, te'kid, te'min, te'sir, te'sis, te'xir, me'xəz, ve s.

Fonetik müstəvidən bir nüansı da nozərə alaq ki, üzərinə vürğu düşən hec vürğülü heca adlanır. Ana dilimizdə sözlərin çoxusunda vürğu son hecadakı saatın üzərinə düşür. Bu prinsip bir çox alına name sözlərə pozulur: lakin, dünən. Nadir hallarda uzun saatlı heca ilə vürğülü heca üst-üstə düşür: bo'zi, bo'zon, yo'ni və s. Bunu ona görə nozərə qədirən kam, bəzi söslər apostofla, yəni hecadə uzanan saatlı vürğülü hecadakı saatı bir-birinə qarışdırırlar.

Sözlərin leksik-semantik planda me'nə forqlərinin müsayiňdirilməsindən, omoformlarının (şəkilcə omonim, oxşar, vürğüsənə görə forqlərin sözlər) yazılışında, bu sözlərin aydın tələffüzündən apostof vacib könükçi vasitədir.

Məsolən: be'zen - bezan (əmr şəklində, II

şəxs tekdo, vürğu birinci hecadə);
Do' (rodd etmə) - dof (musiqi aləti);
Qur'an (müqaddəs kitab) - quran (indiki zaman feli sıfıri, vürğu ikinci hecadə);
Dəva (dava, iddia) - dava (dava, dörman);
Əvan (köməkçilər) - ovan (anın comi);
Əyan (aristokratiya) - oyan (aşkar);
Ə'də (düşənmon) - ada (oda, naz, tarz);
Ə'ləm (cox bilikli) - olom (olom, dord);
Ə'za (üzvlər) - oza (incitmə);
Men' (qadağan, manecilik) - men (şəxs oveziliyi);
Me'roz (səhno, sorgi) - moroz (xəstelik);
Na'rə (na'rə, qışqırq) - naro (balıq);
Su (pislik, yaramazlıq) - su (su);
Təb' (dəngə, çap etmə) - təb (qızdırma);
Tən' (to'nələmə, danlanma) - ton (bedon);
Ve'z (öyüd, nosihət) - væz' (hal, vaziyət) və s.

Ela bu sabəblər görə apostoflu sözlər qədim əlyazmalarndan, tarixi yazılış abidələrdən təməs bu gino kimi müxtəlif funksional işləbulur, rəngarəng janrı, səyis-hesabsız mövcud yazılış, çap vo elektron obidəyib nümunələrinədək hər birində öz töccəsimini təpər.

Klassik ədəbiyyatı oxumaq üçün tortib və nəşr edilmiş "Əreb və fars sözləri lüğəti"nde (Bakı, Yazuçı, 1985) menşə hesablamalarına görə 550 apostoflu erob söz və tərkibləri yer tutur. Bu apostoflu sözlərə tekke klassik irlə möşəqlə olañ tədqiqatçılar - əlyazmaçular, eruzşunaslar, mənbəşinaslar və səfirlər qarşılıqlı.

Hələ üç il bundan əvvəl "Trend"ə verdiyi müsahibədə ("07/07/2015) Dövlət Dil Komissiyasının üzvü İl.Məmmədov haqlı olaraq bildirdi ki, apostofun qalması Azərbaycan dilinə öyrənenlərə bəlli dəhə dorindən, incəliklərinə qeder öyrətməye imkan verərdi: "Tədris işində apostof hem hecaya, hem me'nə forqləndirməsi, hem de tələffüz zamanı bo'zi saat söslərinə uyğunlaşmasına xidmət edirdi. Məsələn, şö'be, me'nə sözlərində birinci saat söslər uzanır. Yaxud "bezən" (zəf - be'z vaxtıda) və "bozənmə" sözlərində me'nə forqları, apostof olmadığında görə me'nə təhrifinə yol verilir. Apostof olanda işbu saat bilinirdi. Apostof götürüldüyü üçün indi şagirddə, dinləyicidə hazırlıq o qə-

der güclü olmalıdır ki, bər ferqəli özü bilsin. Amma bu, heç bir mənbədə yoxdur, bu qayda da çıxarılmışdır, şagird bunu haradan bılır?"

Yaxşı yadimdadır ki, bəzən tamnüş dilçi alimlərdən Əfəndizadı, Yəhya Karimov, Yusif Seyidov və başqları vaxtilə apostofun elibadan çıxarılmasının eleyhino olublar.

Apostof dünyə dillerində tələffüzü asanlaşdırıcı işarə kimi istifadə olunur. "Apostof əsəsən, erob dilində alınma sözlərin, habelə Avropanın dillərindəki be'zi şəxs adlarının (d'Anunio, d'Artanyan, O'NEYOL) yazılışında işlədir" (ASE, I cild (Xicidlo), Bakı: 1976, səh. 375).

Halbuki hamim dillərdə "ayn" və "hamza" ilə işləşən, yo'nı birbaşa erob mongoli sözlər yoxdur. Ancaq biziməna ana dilimizdə leksik etirafımızın qəza 40 faiziindən yuxarısına təslik edən erob tərkiblərində xeyli apostoflu sözlər mövcuddur. Dilimizdə vətəndaşlıq hüququnu qazanmış bu sözlər qəza qala "qışqır" ki, bizim tələffüz hüquqlarımızı korpa birda.

Men ham də orfoqrafiyamızdakı bəzəşmələrə qeyri-tevəzərkarlıq olsa da on azndan 40 illik stajlı, praktik bər noisyatlı redaktorunun gözü ilə baxırmış. Yaxşı yadimdadır ki, 2015-ci ilde eynicinisi yy samitlerinən bir y samiti ilə (37-ci maddə) yazılıması ideyasi o vaxtı Ədəbiyyat İnstitutundan direktoru İ.Həbibəyli tərəfindən tekif kimi irəli sürülmişdi. Qox qəribədir ki, Dilçilik İnstitutunun o vaxtı direktoru, eynitünnü, adlı-sənli merhum T.Hacıyev mözh, onun solahiyətindən aid olan bu anlaşmaz və qəti qəbul edilmişən məsələyə rəsmi münasibətinə bildirildi. Başa bir titulu müşərəf dilçi alım A.Axundov işsə bunlardan da qabaq apostofun loğivinə münasibətinə soruşunda mənə qorxarqa "yuxarıları işləmərsənəm" məsləhet görmüşdi. Mözh A.Axundovun eksesinə olaraq o zaman - 2001-ci ilde "Maarif" noisyatiyənən baş redaktori kimi mən öz solahiyətindən istifade edərək Y.Karimovun "Oliba" dərsliyinə (apostoflu sözlər qarışq, mes.'Re'nə) casarətə çəp imzalandı. Demək, bu "akademiklər" ümumiyyəti prinzipiylə müsələlərdən xərçəndən yuxarı olan öz solahiyətlerinən daxili istenilen problemlər elə dərcələrinə görə özlerindən aşağıda dayanan "yuxarılar" in xeyrinə sözsüz yerine yetirən kiçik memurlardan başqa bir şey deyilimşər.

Əger orfoqrafiyada tələffüz qanunları hökm sürcəksə, onda orfoqrafiya lüğəti na içindür? Bəzim minilləri keçib-gələn, formalşmış milli dilimizdə hər döşən fursatı düşəndə bə ekspəriməntlər axı kim ləzimdir? Az qala min il bundan avval lordların yaratdığı ingiliz alfabasında, o cümlədən rəsulun qur'anına görə hər dəfə qəsib-qəsəb görünən, yerinə düşməyon, hətta diliñ ifadəsinə angal olan o qədar qüsürə var ki, burada onları tasnifatına, toşfratuna varmağın heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Bunlar öz dillerinən artıq oturmuş, sabitilmiş, əsrlərə qəbul edilmiş qanunları haqqı olaraq radikal sakıldır yox, mübahisəkarlıqla, ekham kimi yanalar. Bununla da dünyanın so böyük dövlətlərinin başında duran ingilislor və ruslar bilo-bilo hər yuz idən, əlli idən bir alişa işləfi, orfoqrafi dosyiyiklər aparmalar. Büt vaxtla ustadlarımız olmuş, inkişi elmi cəməadət qat-qat üşün, böyük alımlıqdan tərbiət etdikləri tarixi-sədə-əlmi irsi niyyətli cıtlarına qanşanmış?

Men Allah şəhidiyən ki, yuxarıda qeyd etdiyim mərhum A. Axundov - Dilçilik İnstitutunun o vaxtı direktoru, indi miliətin bölgəzində tuğ-i-nəzərənə çevrilmiş apostof işarəsinin leğivinə qarşı adıç münasibətinə bildirildəmənən. Cəhd. Hələ özünüm sahə etdiyi bes deyilim ki kimi mono de məsləhot gordü ki, yuxarıda qarşılara qarşı çıxı bilər.

Akademik Rafael Hüseynov dilimizdə çıxan oturmuş "fe'l", "se'r" kimi populyar apostoflu sözləri təhrif edənləri də, onları qarşı toessüb-kəskilə, qeyrət mühəbarə aparmayanları da qınamadı qoş haqlıdır: "Keşməkəsi keyimlərdən dilimizin an e'tibar qaxanı olmusr, hət dillerin yava toşfratından on mərdənliklə çıxmış fe'l-lərimizdən ortaç adıñ "fe'l" sözümüzən sözin kökünü, əslini de təhrif edərək bilməzlikdən, nəşrliqdən, ya elo mərdüñazarlıq maqsədiyle "fe'l"ə dəndərlərə (bununla birgə "se'r"imizi "se'i", onları görən qataraq "mey'l"imizi "mey'l" ediblərə və belə-bə digər yazı həqquqları dərgüzbüllərə), bizişlər de e'llicək buna vaxtında mane ola biləməmişkə, deməli, yeterince toessüb-kəsk, lazımlı qeder qeyrətçəkən olmamış qılıckəbor.org saytı, 11 avqust 2018.

Apostofun zaruriyinə şərhinə keçərkən müzakirə olunan layihədəki digər bondlordən

qısaça bəhs etmək yerinə düşərdi.

Yuxarda iddiyi kimi, lügöt fondumüzda külli miqdarda ceyincisi qosa ya sümürlərində birləşmiş olunurken, horç-morçularaq. Holo on da yoxaq bilməsə deyilsin ki, həzir orfoepik normaya görə, ceyincisi qosa ya ilə yazılmış sözlərin böyürləri bir ilə (vəziyyət, adəbiyyat, soxiyyət v.s.), böyürləri isə qosa ya ilə (hadıyyə, soyxır, qayyum, sehiyyo v.s.) yazılır ki, bu da saglırdırınca onsur da qəşəq qalmına münbit soradı yaradır. Kim zəmanət və böyürləri, ceyincisi qosa ya ləndən birimin qırılıcakdən böyük principle ceyincisi qosa kq, pp. tət qoş horfisine da eyni aqibəti yaşaydymaqcas? Və xud, eyni zamanda hamısın qayşlaşdırıcı sözlərin yazılışları telefuzləri ilə ovoz olunmaqcas? Bu "eksperimentlər" orfoqrafiyada, hem orfoepiyada el bir idarəvaloomanın, və işləhənmənin, bir xaosun yaranmasına səbəb olıb bilər, sonralar üzün müdöddət bu xaosun qarşısını alıq münkünlər olmaz. Bəle cix k, bu təkliflə ceyincisi qosa kk, pp. tət qoş horfisini yazılışlarda ikiinci kar şamit onun cingiliq təqribilə təloftuslu oluna bilər, yaxud, ceyincisi qosa sümürlərində birləşmiş olunurken hem de biabır-ve anlaşılmış sözlərin səyedmə galomasi qalma olaz (Mos.: siike vs.).

Layihede 22-ci maddəyə münasibətde istəməz bir maraqlı xatira vədümə düşdü.

biedəb seslənir. Məsələn, Əlesker, İskender və

Yeri golmışkan, odobiyat, hakimiyet, ünsiyat ve s. cıyon cyni orfoqrafıyada fars dilinde homin eyniciniq qosa ya samiti ya yazılış sözler bir y ilde tolusffır edir. Ancaq heç de bu osas vermir ki, adabi dilini orfoqrafı norması pozulsun. Bizerdo ki kim qara kütünenin dildinde, rayon şivolarında damşaqı isteyirse öz curları arasında dantsın. Ancaq heç kosis vaxtılı yüksək soviyyedən tərtib olunmuş, artıq çıxdan oturmuşuz yazi dil norması - orfoqrafı qaydaları oyuncaga çevirmeye haqqı yoxdur.

Dilaçarın vaxtile türk dilinin başında cədəyi dələkkiliklər, o cümədən qoşa yy-lardan birinin ixtisarla yazılışını imitasiya etmək bize nü-mune ola bilməz.

Ümumiyyotlu, bu yeni layihədə: "- 69 maddəlik qaydalar içərisində 3 bond (22, 37 və 69) klassik adəbiyyatın tədqiqi, tədrisi ve vətəbliliğine monfi təsiri şübhəsizdir.
- iyyət, - iyyat sonluqlu sözler Azərbaycan beddi möntəzinə, menbəşünaslıq, mötsəşinəşləq, eruz elmi, beddi qıraqat, adəbiyyatdan oxu dersləri və -da problemlər yeridəcək.

- erəb dilində "eyn", yaxud "hemze" de daxıl qarşılığı olan apostrofus leğvinin ardınca qoşa ya hərfinəndə biniri də ləğv etmək (37-ci bend) və əskidən apostrofus yazılan sözlerin hecasını, eyni zamanda vürguşunu deyişmək (69-cu bend) mənəvi obidi müraciətinqərisinə tamamılıq məsuliyyətini bir addım olaraq

12 ilde üç dəfə deyidirilən ofqorafiya qaydaları ilə yazılın metnşərdən insanlar dilin hansı imla xüsusiyyətlərini öyrəne bilərlər?

İş o hadde çatıb ki, edebi dil lehçeleri deyil, lehçeler edebi dili öz nüfuz dairinosunu daixel. Bu teklişler (xüsüsle 37 ve 69) yedinci yüzyıl klassik anadilli edebiyatımızın bedii özü, müsülliliyi ve estetik bünövrosunu dağıtıcı güce malidir; teklik qəbul edilsə, ayrıcaqlaraq, oruz veznli mirasımızın ciddi tüküyimiz qalacaq (Səadət Sıxıyeva, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, docent).

Meselen: "Xəlil ibn Əhmədin yaratdığı və
gün də oruz şerində qüvvədə olan sekiz as-

İl tefilinin türkibine ve transkripsiyasına nezer
salsaq, onların aşağıdaki apostrofıla işaretlenmiş
ritimlerden yaradığını görürük: *fa'Ulün, fa'llün,*
meFa'ülün, fA'ülütün, müstöFa'ülün, müF'A'eletün,
mütöFa'lün, moF'Ulatü'(Tərlan Quliyev).

"İlahiyyatçı Nöriman Qasımoğlu'nun zənnimizcə, apostrofın vacibliyilə yanaşı layihədə mövqeni əsas götürüb belli bir mühafizəkarlıq sərgiləyir" (N.Qasımoğlu).

ırılı sürümeli diger maddolardan özünün kreatif, konseptual münasibeti tekce yazıcı dostlarmız için nozorda tutulmamıştır: "Birincisi, yaxınlaşmayı törenler olmalıdır, sunu yox və özi de tören olunur, ikinci则ri qaydada baş verir, İkinci, Türkiye türkləri ilə orta abidamız "Kitab-i Dado Qur'on" da ilidir. Azərbaycan türkçisi ilə bağlıdır, ortaq nöhnərlərimiz Fuzuli, Nosimi və b-nin türkəcə asaları bizim türkçəcodur, bu abidelerindən redaksiyasına girmişmilyik!

Ele bu argumentlərə görə də:

- 13 (ancaq fe'l və şe'r sözlərinə şamil edilir)
22 və 37-ci maddələrdə heç bir dəyişiklik aparılmaması.

- ərəb dilindən daxil olmuş bəzi sözlərin
əsasən birinci, be'zen de ikinci hecasında uza-
nan c. e. i saitlarından biri olan sözlərdə:

- birincisi samitle bitən, ikincisi saitle başlanan hecələr arasında samiti ayırmak, saiti aydın tələffüz etmək üçün;

- bu erəb mənşeli sözlerin hecalara bölünüb setirdən sətrə keçirilməsində apostrofın rolunu nezəre alaraq;

- klassik edebiyatın transkripsiya ve trans literasivialarının hazırlanmasında:

- rus ve Qərb ədəbiyyatlarında olmuş və olacaq anastrofik cəslərin variqunda anastrofiscə

caq apostolu sozlerin yazilisinda aposトル işa
resinden istifade edilsin.

Qayıdır oturduktan sonra, 37-ci madde. Hec kimin haqqi yoxdu qosa "y"-də birini ixtisara salmaqla divan edibiyatımıza divan tutub. Eloce de son iki osrın görkəmləri ediblərimizən əsərlərinin "orofraqfik" redaktyo məruz qoyusun. Buna bildirildən isarala iddia edirlər ki, guya bədibi abidələr, klassikləri əsərləri çap etdiyindən heç bir redaktyo uğramayacaq. Bəs belə olduqda imla xaosundan necə, qurtulmuş müümkinüm olacaq?"

(“Yazıcı dostlarımızın naزırıno” 05.09.2018
12.2018) “Mükommel şokillonmiş, inkişaf etmiş
ve edobi dil soviyyesinde özünü her baxımdan
an, cür-ət, hey-ət, Ken-an, məs-ud, məs-u
məs-əl və s.